

door Gerard de Vries

Dienstbare alfa's

De Academische Boekengids 44, mei 2004, pp. 22-23.

De letterenfaculteiten moeten winkeltjes in 'social engineering' beginnen. Met veel sms, ICT en multiculturaliteit. Dat staat in een onlangs verschenen advies aan regering en parlement. Naar kritisch denken is geen vraag.

Sinds 1990 kent Nederland een Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid (AWT). De raad bestaat uit een tiental leden, afkomstig uit de universiteiten, het bedrijfsleven en een enkele maatschappelijke (zorg)instelling. Kortom: *the usual suspects*. Twee leden van colleges van bestuur van technische universiteiten, een oud-rector, een voormalige staatssecretaris van Economische Zaken, een researchdirecteur van Philips, een van Shell, en een van DSM. De raad adviseert regering en parlement, zijn taken zijn bij wet vastgelegd.

In september 2003 bracht de AWT voor het eerst in zijn bestaan een advies uit over de alfawetenschappen. Bij die gelegenheid werd een persbericht verspreid. Ik citeer het maar even - u mocht het eens hebben gemist.

Kennissamenleving vraagt alfa's met engagement

Er is te weinig kennis over de betekenis en doorwerking van ICT in onze cultuur. Hierdoor mist Nederland kansen in belangrijke sectoren als telecommunicatie, multimedia en de uitgeverij. Alfawetenschappers kunnen dit gat opvullen, maar dan moeten zij zich wel anders opstellen. Dat schrijft de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid in zijn briefadvies 'Engagement in de Geesteswetenschappen'.

Disciplines als letteren, geschiedenis, filosofie of literatuurstudies hebben veel te bieden op het gebied van ICT. Zij kunnen bijvoorbeeld onderzoeken wat de verhaalstructuur is van een goede game, hoe digitale communities zijn in te zetten bij inburgering en hoe sms'en ons taalgebruik verandert. Met dit soort kennis kan veel worden gedaan. Bedrijven kunnen bijvoorbeeld betere games ontwerpen en verkopen, overheden kunnen andere manieren vinden om burgers effectief en aansprekend te bereiken. Om meer kennis te krijgen over de invloed van ICT op onze cultuur, moeten de alfawetenschappen wel veranderen. Zij moeten meer interesse tonen in concrete, maatschappelijke vraagstukken, meer betrokken raken bij vragen van het bedrijfsleven en praktijkgerichte onderzoeksmethoden ontwikkelen. Andere partijen, zoals overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties, moeten dit stimuleren en ondersteunen.

In zijn briefadvies doet de AWT [...] aanbevelingen om de alfawetenschappen in beweging te krijgen. [...] Deze aanbevelingen gelden niet alleen voor het terrein van ICT. De alfawetenschappen kunnen langs dezelfde weg ook kennis ontwikkelen over andere grote veranderingsprocessen, zoals globalisering, de vorming van Europa of multiculturalisering. De Nederlandse kennissamenleving heeft niet alleen bèta's maar ook geëngageerde alfa's nodig.

Waardoor stagneren de alfawetenschappen, zodat het nu nodig is ze 'in beweging te krijgen'? De AWT wijt het aan een combinatie van structureel wanbeleid en diepgewortelde onwil.

In de eerste plaats wordt vernieuwing volgens de AWT vertraagd door de conserverende werking van disciplinaire structuren en het overwicht van de klassieke geesteswetenschappen. Nieuwe, studentrijke, vakgebieden als communicatiekunde en *cultural studies* hebben het hierdoor onnodig moeilijk. En de aandacht van bestuurders in de alfasector is primair gericht op 'talenstudies die zo weinig studenten trekken dat zij niet rendabel, noch met elan aangeboden kunnen worden'. Bovendien zijn de alfafaculteiten vergrijsd en wordt hun verjonging gefrustreerd doordat de regie in handen is van de gevestigde orde. Ten slotte meent de AWT dat in de geesteswetenschappen een cultuur heerst waarin de conservatieve krachten relatief sterk zijn. 'Dat houdt verband met het feit dat conservering een van [hun] kerntaken is', zo weet de raad. Van mensen die de hele dag met hun neus in oude boeken zitten, valt geen vernieuwing te verwachten, is kennelijk de gedachtegang.

Aan het advies van de AWT ligt een 140 pagina's tellende verkenningsstudie ten grondslag met de nogal weidse titel *Geëngageerde geesteswetenschappen - Perspectieven op cultuurveranderingen in een digitaliserend tijdperk*. Die studie is het product van een commissie voorgezeten door de Maastrichtse hoogleraar techniek en samenleving W.E. Bijker. Samen met de Utrechtse letterkundige B. Peperkamp tekent deze voor de tekst van het rapport.

De verkenningsstudie is genuanceerder dan het AWT-advies. De klassieke geesteswetenschappelijke disciplines behouden hun waarde en ondanks de onvoldoende onderzoekscapaciteit is de kwaliteit van het Nederlandse onderzoek hoog, zo schrijven de auteurs. Toch trekken zij niet de logische conclusie dat er in dit kwalitatief hoogstaande onderzoek geïnvesteerd moet worden. De hoofdboodschap van het

rapport luidt namelijk dat de geesteswetenschappen zich meer zullen moeten oriënteren op de maatschappelijke agenda, in het bijzonder op de 'cultuurveranderingsprocessen die samenhangen met de integratie van ICT in onze samenleving'. Daarvoor moet een nieuwe vorm van alfawetenschappen ontwikkeld worden, die de auteurs 'geëngageerde geesteswetenschappen' noemen.

Het mag duidelijk zijn dat de auteurs onder het begrip 'engagement' iets anders verstaan dan Sartre. Hier houdt het oriëntatie in op een samenleving die primair uit bedrijfsleven en overheid bestaat, en de bereidheid bij te dragen aan 'het begrijpen en waar noodzakelijk bijsturen van maatschappelijke ontwikkelingen'. 'Dienstbaar' lijkt een meer geëigende term. De republiek der letteren wordt geadviseerd een winkeltje in *social engineering* te beginnen.

De AWT-adviseurs hebben het niet bij het uitspreken van vrome wensen gelaten. Zij schetsen een breed perspectief van waaruit de alfawetenschappen zouden kunnen bijdragen aan de prangende vragen die rond ICT rijzen. Wereldschokkend kan het niet worden genoemd. Nuchter bezien gaat het om een opeenstapeling van platitudes: 'bij innovatieprocessen zijn mensen betrokken'; 'oude en nieuwe media bestaan naast elkaar'; 'bij bespiegelingen over ICT zijn verleden én toekomst van vergelijkbaar gewicht'. De technische kanten van de ICT worden behandeld op een niveau dat zelfs voor alfawetenschappers begrijpelijk moet zijn: 'ICT impliceert de opslag en bewerking van informatie op grote schaal'; 'digitalisering heeft de vervaardiging van multimediale representaties vereenvoudigd' en 'impliceert interactie en netwerkvorming'. Om de sociaal-culturele en historische dimensies van de digitalisering uit te leggen, zijn de auteurs ook even op hun hurken gaan zitten.

Voor het geval de geesteswetenschappen niet zelf op een idee zouden kunnen komen, hebben Bijker en Peperkamp bovendien een groot aantal onderzoeksvragen op het terrein van ICT en cultuur verzonnen. Naast de in het persbericht genoemde bijdragen aan het verbeteren van *games* en de rol van digitale *communities* bij inburgering, noemen zij ook fundamentele problemen. Bijvoorbeeld op het terrein van de ethiek de vraag of 'het begrip 'morele verplichting' nog wel de centrale rol in de ethiek kan spelen wanneer het menselijk gelaat niet te zien is tijdens (internet-)interacties'. Je verstand staat toch even stil als je zoiets leest en je krijgt spontaan mededogen met de collega's die straks *papers* over 'Kant, Levinas and the Internet' moeten gaan schrijven. Bijker en Peperkamp menen verder dat onderzocht zou kunnen worden of het begrip 'tekst' niet moet worden bijgesteld nu hyperlinks de grenzen tussen teksten doen vervagen. Zij bevelen muziekwetenschappers aan zich te buigen over de vraag 'welke implicaties de mogelijkheden om geluid- en muziekfragmenten digitaal 'te knippen en te plakken' voor de muziektheorie en de muziekpraktijk [hebben]' en pleiten voor studie naar de consequenties van ICT voor het beheer van historisch bronnenmateriaal. Al met al worden tientallen vragen geformuleerd. Geëngageerde geesteswetenschappers hoeven zich niet te vervelen, zoveel is wel duidelijk.

'Geleid door clichés over grijs geworden kamergeleerden claimen Bijker en Peperkamp dat het door hen voorgestelde type geesteswetenschappen nieuw is.'

Het geheel maakt de indruk tot stand te zijn gekomen langs de weg van het 'roep u maar' principe. Zinnige wetenschappelijke vragen ontstaan wanneer problemen aan een wetenschappelijke theorie of een paradigma worden gerelateerd. Bijker en Peperkamp negeren die simpele les. Gedreven door de vaste wil te laten zien dat de geesteswetenschappen ondanks hun stoffige imago wel degelijk een bijdrage kunnen leveren aan 'de maatschappij', strooien zij onderzoeksvragen als pepernoten rond, sommige halfbakken, andere oubakken, naast - dat moet gezegd - een aantal wat smakelijker snoepjes. Op het idee om eens te inventariseren rond welke maatschappelijke problemen in Nederland reeds alfawetenschappelijk onderzoek wordt gedaan, zijn zij niet gekomen.

Negeren dus, dit advies en het achtergrondrapport; hier spreken mensen die bij het woord 'cultuur' naar hun *joystick* grijpen, zo zou licht het oordeel kunnen luiden.

Voor zo'n ietwat nuffige houding is het echter niet de tijd. Uit het aplomb waarmee de AWT zijn gedachten over de maatschappelijke functie van de alfawetenschappen naar voren brengt, mag immers worden afgeleid dat de geesteswetenschappen iets hebben uit te leggen over hun rol. Dat mag als een verrassing komen voor degenen die weten dat aan hun ontstaan in de negentiende eeuw een politiek programma ten grondslag lag. Zij zouden het medium vormen waarin de fine fleur van de natie, door zich te laven aan de inzichten van de klassieken, de *Bildung* kon verwerven die nodig werd geacht om als volwaardig lid van de natiestaat te kunnen functioneren.

Inderdaad, ooit sprak het vanzelf waarom de alfawetenschappen het waard waren om beoefend te worden. Dat dit nu niet meer het geval is, vormt de uitkomst van ontwikkelingen die zich zowel binnen als buiten de geesteswetenschappen hebben voltrokken. Het politieke programma van de geesteswetenschappen is onder invloed van maatschappelijke en culturele ontwikkelingen geërodeerd. De natiestaat vormt niet langer de vanzelfsprekende horizon. Het onderscheid tussen hogere en lagere cultuur waarop het was gebaseerd, is in veel opzichten lachwekkend geworden. Het ideaal van zedelijke verheffing is ingelost door brede, vage noties over maatschappijverbetering. In sterk verwaterde vorm klinkt het idee van *Bildung* nog door in de hedendaagse roep om 'normen en waarden'. Maar wanneer daarvoor wordt gepleit, gaat het al lang niet meer om het lezen van Aeschylus en Goethe, maar om het besef dat zwerfvuil niet op straat thuishoort. We mogen nog dankbaar zijn dat de AWT niet op de gedachte is gekomen dat de maatschappelijke taak van de alfawetenschappen op dit terrein ligt.

Niet alleen de samenleving is veranderd; dat geldt ook voor de geesteswetenschappen zelf. Terwijl zij tot vijftig jaar geleden primair publiceerden voor het algemene geleterde publiek, is dat al lang niet meer zo. Wie nu mee wil tellen, moet in de eerste plaats zijn collega's overtuigen. Daarnaast heeft de overheid een actieve rol gespeeld. Zij ging verantwoording eisen in een vorm die door de bureaucratie kan worden verwerkt. Ook in de alfawetenschappen worden jaarlijks braaf de wetenschappelijke publicaties geteld, en worden die publicaties nauwkeurig onderscheiden van de 'vakpublicaties' gericht op een algemener publiek. Wanneer de AWT in zijn advies aan de minister zijn zorgen uit over de manier waarop disciplinaire structuren van de onderzoeksevaluatie de beoogde vernieuwing van de geesteswetenschappen blokkeren, is dat dus opmerkelijk. De evaluatierituelen vormen immers de uitkomst van het overheidsbeleid van de afgelopen decennia. Het voorstel dat 'geëngageerde' onderzoekers 'een zekere vorm van tijdelijke afscherming zouden moeten krijgen tegen de institutionele druk om langs gebaande monodisciplinaire paden te blijven werken', is in dit verband gezien misschien wel het meest revolutionaire element van het AWT-advies.

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw bevinden de geesteswetenschappen zich in een andere positie dan een halve eeuw geleden. De ontwikkelingen in de taalkunde zijn wat dit betreft illustratief. Terwijl taalkunde ooit beoefend werd met het oog op het bevorderen van correct taalgebruik en er een nauw verband bestond tussen schoolgrammatica's en de vragen waarover academische onderzoekers zich bogen, is dat in veel opzichten al lang niet meer het geval. Taalkunde is nu een autonome discipline. Haar onderzoeksvragen worden primair gedicteerd door theoretische ontwikkelingen en empirische problemen. Wanneer we de in de evaluatiebureaucratie gebruikelijke standaarden hanteren, vormt het gebied een van de meest succesvolle takken van de alfawetenschappen in Nederland. Wie zich echter niet primair naar internwetenschappelijke standaarden richt, maar *Bildung* of het hedendaagse 'maatschappelijk belang' vooropstelt, staat met de mond vol tanden zodra de vraag gesteld wordt waarom eigenlijk in Nederland de taalkunde van - zeg - het Pools of het Servo-Kroatisch of het Arabisch beoefend moet worden. Zeker, nu het Pools een van de zes hoofd talen van de Europese Unie geworden is, kan het geen kwaad dat er een paar mensen in het land rondlopen die zo'n taal op niveau spreken. En als Nederland aan vredesmissies in de Balkan of Irak deelneemt, mogen we hopen dat onze jongens voor vertrek nog iemand te spreken krijgen die op de hoogte is van de talen en gewoonten van de mensen die zij onder schot moeten gaan houden. Maar wie het verband wil uitleggen tussen dit soort direct nut en de technische problemen waarover taalkundigen zich buigen, heeft nog een lange weg te gaan.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd biograaf en criticus Lytton Strachey eens gevraagd waarom hij niet, zoals duizenden van zijn landgenoten, voor de beschaving vocht. 'Madam', antwoordde hij, 'I am the civilisation for which they are fighting.' Onder nogal wat geesteswetenschappers bestaat de neiging op dezelfde manier te reageren. Die houding heeft zijn overtuigingskracht verloren. De alfawetenschappen kunnen er niet meer van uitgaan dat de maatschappij er voor hen is. Zij moeten zelf uitleggen waarom zij het waard zijn om beoefend te worden. Beschaving bieden levert onvoldoende legitimatie. De buitenwacht zou graag het nut van al dat geesteswetenschappelijke gepuzzel uitgespeld zien.

Bijker en Peperkamp presenteren een schema dat hierbij kan helpen. Het is - zonder bronvermelding - overgenomen uit bijdragen aan discussies over de toekomst van de geesteswetenschappen die de *Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften* en de *Schweizerische Wissenschaftsrat* in 1997 organiseerden.*

Drie 'kennisbelangen' worden in het schema onderscheiden: het symbolische, het instrumentele en het democratische. Bij elk hoort een specifieke missie, een bijzondere attitude van onderzoekers en een oriëntatie op een bepaald publiek. De traditionele geesteswetenschappen kenmerkten zich primair door het symbolische kennisbelang. Zij bedienden de burgerlijke elite en gebruikten hermeneutische methoden. Van moderne geesteswetenschappen zou gevraagd mogen worden om daarnaast de beide andere kennisbelangen te incorporeren. Zij zouden zich ook met praktische, maatschappelijke vraagstukken moeten bezighouden en, vanuit de gedachte dat democratie constitutief is voor de samenleving waarvan zij deel uitmaken, een rol moeten spelen in politieke discussies.

Wie de moeite neemt om eens om zich heen te kijken, kan constateren dat de hedendaagse geesteswetenschappen die nieuwe taken al lang op zich hebben genomen. Muziekwetenschappers werken mee aan programma's van de publieke omroepen; filosofen dragen bij aan tal van maatschappelijke discussies en doen hun best voor wetgeving op het terrein van de medische ethiek; er wordt vrijwel geen tentoonstelling georganiseerd of er is wel een geesteswetenschapper bij betrokken; en de kranten staan vol met bijdragen aan publieke debatten die door historici, literatuur- en religiewetenschappers zijn geschreven. Al die producten van alfawetenschappelijk werk vinden gretig aftrek.

De praktijk loopt simpelweg vooruit op de legitimatie van de geesteswetenschappen, die inderdaad vaak nog uitsluitend in negentiende-eeuwse termen wordt gegeven. Een rapport waarin deze vermaatschappelijking serieus in beeld zou zijn gebracht, zou een belangrijke bijdrage hebben kunnen leveren aan het denken over de alfawetenschappen, zowel binnen die wetenschappen als in kringen van politici en andere maatschappelijke vertegenwoordigers. Maar dát rapport hebben Bijker en Peperkamp niet geschreven. Zij tonen geen echte belangstelling voor wat zich feitelijk in de Nederlandse geesteswetenschappen afspeelt. Geleid door clichés over grijs geworden kamergeleerden claimen zij dat het door hen voorgestelde type geesteswetenschappen nieuw is, omdat het niet geleid zou zijn door een

louter symbolisch kennisbelang maar een 'oriëntatie op [...] maatschappelijke vraagstukken [...] integreert in drie, complementaire kennisbelangen'. Dat is een misvatting. Die geesteswetenschappen bestaan al lang. Wat nieuw is, is dat een 'verandering van wetenschappelijke attitude' wordt gepropageerd waarin de geesteswetenschappen dienstbaar worden aan het (ICT-)bedrijfsleven en het op *social engineering* gerichte deel van het overheidsbeleid. De concrete aanbevelingen waarmee het rapport eindigt moeten dat bewerkstelligen: 'intensieve samenwerking tussen geesteswetenschappelijke instituten, bedrijfsleven en overheden'; 'verkaveling van wetenschapsgebieden'; 'bij verdeling van bestaande onderzoeksgelden dient onderzoek met een interdisciplinaire component hoog te worden geprioriteerd'.

Nieuw is niet dat de geesteswetenschappen een maatschappelijke taak krijgen - want die hebben ze in weerwil van hun stoffige imago al lang - maar het aan de technische wetenschappen ontleende model waarin die taken *vorm* zouden moeten krijgen. Nieuw is slechts dat de idealen van kritisch denken en burgerschap vervangen worden door een perspectief waarin de geesteswetenschappen worden beoordeeld op hun dienstbaarheid aan de BV Nederland.

* Cf. Nauta, L.W., 'Welchen Beitrag leisten die Geisteswissenschaften zur Stärkung der Demokratie?', in: *Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften; Zukunft der Geisteswissenschaften*. Bern: SAGS 1997, pp. 49-60. Nauta verwijst naar een door de SWR uitgegeven evaluatierapport van het Zwitserse onderzoek op het terrein van de geesteswetenschappen dat in 1997 door een internationaal comité van experts is opgesteld. De term 'kennisbelang' is afkomstig van Habermas.

Gerard de Vries is hoogleraar wetenschapsfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam.

Besproken boeken:

Geëngageerde geesteswetenschappen - Perspectieven op cultuurveranderingen in een digitaliserend tijdperk

door **Wiebe Bijker en Ben Peperkamp (red.)**.

Rapport Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid.

Den Haag 2002. 144 pag. , € 12,50